

Катерина Бурдуваліс, аспірант Хмельницької
гуманітарно-педагогічної академії,
директор Державного архіву Хмельницької області

ДІЯЛЬНІСТЬ ШКІЛ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН НА ПОДІЛЛІ У 1864–1917 рр.

Стаття присвячена аналізу діяльності шкіл національних меншин, зокрема польських та єврейських, на території Подільської губернії в період 1864–1917 рр. Досліджується вплив русифікаційної політики Російської імперії на освітні установи цих громад, їхній внесок у збереження національної ідентичності, формування національної свідомості та культурного опору. Особлива увага приділяється питанням доступності освіти та специфіки навчальних закладів. Автор підкреслює важливість подальших досліджень у цій сфері.

Ключові слова: освіта; національні меншини; Поділля; русифікація; культурна ідентичність; польські школи; єврейські школи; національна свідомість; соціальні наслідки; культурний опір.

Таб. 2. Літ. 8.

Kateryna Bourdouvalis, Postgraduate Student of the Khmelnytskyi
Humanitarian-Pedagogical Academy,
Director of the State Archives of Khmelnytskyi Region

THE ACTIVITIES OF NATIONAL MINORITY SCHOOLS IN PODILLYA FROM 1864 to 1917

The article focuses on the analysis of the activities of national minority schools, particularly Polish and Jewish, in the Podolian province during the period of 1864 to 1917. It examines the impact of the Russification policy of the Russian Empire on the educational institutions of these communities, their contribution to the preservation of national identity, and the formation of national consciousness and cultural resistance. The author highlights the challenges faced by these schools, including the restrictions imposed by the imperial authorities, which aimed to assimilate minority groups into the dominant Russian culture.

Special attention is given to the accessibility of education and the unique characteristics of the schools serving these national minorities. The article discusses how Polish and Jewish schools not only provided essential education but also acted as vital cultural hubs that fostered a sense of community and belonging among their students. Through various pedagogical approaches, these schools played a crucial role in maintaining language, traditions, and cultural practices, thereby contributing to the resilience of their respective identities.

Furthermore, the author emphasizes the social consequences of the educational policies implemented during this era, which often led to tensions between the state and minority communities. The article concludes with a call for further research in this area to better understand the complexities of minority education and its role in shaping cultural identity and resistance against oppressive regimes. This analysis provides valuable insights into the historical context of education among national minorities in Podolia and their enduring legacy in contemporary discussions about cultural diversity and minority rights.

Keywords: education; national minorities; Podolia; Russification; cultural identity; Polish schools; Jewish schools; national consciousness; social consequences; cultural resistance.

Постановка проблеми. Поділля, з його багатонаціональним населенням і культурним різноманіттям, є ідеальним об'єктом для вивчення впливу освіти на національну ідентичність в умовах мультикультурного середовища. Дослідження охоплює територію Подільської губернії (сучасна Хмельниччина, Вінниччина, північ Одеської області, частина сіл Кіровоградської та Херсонської областей) в період 1864–1917 рр.

Аналіз освітніх систем польської та єврейської громад, які зберігали свою культурну ідентичність під час русифікації, допомагає зрозуміти, як політичні, соціальні та культурні фактори впливали на освіту в багатонаціональному та багатоконфесійному середовищі, що є важливим для розуміння

соціальної динаміки і культурного обміну. Це дослідження робить вагомий внесок у вивчення історії регіону, залишаючи актуальні уроки для сучасного суспільства.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Дослідження освіти національних меншин на Поділлі у період з 1864 до 1917 р. базується на широкому спектрі джерел, які включають наукові праці, архівні документи та законодавчі акти. Ця джерельна база дає змогу глибше зрозуміти освітні системи, політику русифікації та їхній вплив на національну ідентичність польської та єврейської громад.

Наукові дослідження є важливою частиною джерельної бази, оскільки надають аналіз політичних, соціальних та культурних умов, в яких функ-

ціювали освітні системи. Основні праці аналізують вплив політики Російської імперії на національні меншини (М. Щербак), освітню діяльність польської шляхти (В. Гаврилук), роль католицьких навчальних закладів (М. Симашкевич), зміни в освітній системі в умовах русифікації (О. Диміч) та участь єврейської громади в революційних подіях (Ф. Винокурова). Дослідження також підкреслюють важливість початкових шкіл для збереження національної ідентичності (І. Сесак, В. Сіркізюк).

Архівні джерела є критично важливими для реконструкції освітньої ситуації на Поділлі, охоплюючи законодавчі акти Російської імперії, офіційні документи, звіти, листування, протоколи, статистичні дані про кількість шкіл, учнів і викладачів, тощо.

Ця різноманітна джерельна база дає змогу провести глибокий аналіз впливу освітніх систем на формування національної ідентичності в мультикультурному середовищі Поділля.

Мета статті – аналіз діяльності шкіл національних меншин на Поділлі в 1864–1917 рр. та визначення їхнього внеску у збереження національної ідентичності в умовах русифікаційної політики Російської імперії.

Виклад основного матеріалу. Поділля, важливий історичний регіон України, протягом століть був домівкою для численних національних меншин, зокрема польської та єврейської. Ці громади відіграли значну роль в його освітньому розвитку, залишивши багатий освітній спадок, незважаючи на тиск з боку Російської імперії.

У період до середини ХХ ст. система освіти на Поділлі формувалася під впливом політичних, соціальних і культурних чинників, які суттєво вплинули на її структуру та зміст. Освіта в цьому регіоні була глибоко конфесійною, зокрема, польська та єврейська громади розвивали свої освітні системи, відзначаючи спільні риси та істотні відмінності [4].

Російська імперія, контролюючи Поділля, здійснювала політику русифікації, яка негативно позначалася на обох громадах. Це проявлялося в закритті польських навчальних закладів, забороні викладання польської мови та обмеженнях щодо культурної ідентичності. У відповідь на репресії поляки організовували таємні школи, які слугували важливим інструментом збереження польської мови та культури. Водночас єврейська громада, хоча і підлягала державному контролю, успішно підтримувала свої традиційні навчальні заклади, такі як хедери та талмуд-тори, зберігаючи релігійні цінності та традиції [2].

Доступ до освіти на Поділлі значною мірою залежав від соціального статусу. Для поляків освіта була доступна шляхтичам і заможним міщанам, які мали змогу отримати якісну освіту в парафіяльних школах і гімназіях. Натомість бідні верстви населення залишалися переважно неписьменними. У єврейських громадах ситуація була схожою: діти з релігійних та заможних родин отримували більше можливостей для навчання, тоді як бідні верстви стикалися з серйозними обмеженнями [5].

Культурні особливості обох громад формували зміст їхніх освітніх систем. Польська освіта акцентувала національне виховання, історію та культуру Польщі, що відповідало прагненню зберегти національну ідентичність в умовах зовнішнього тиску. З іншого боку, єврейська освіта, зосереджена на релігійних текстах, таких як Тора та Талмуд, виконувала важливу роль у формуванні релігійної ідентичності та моральних цінностей.

Важливим аспектом дослідження впливу освіти на формування національної ідентичності є аналіз основних ключових відмінностей та спільних рис в розвитку польської та єврейської освіти на Поділлі в період 1864–1917 рр. в контексті соціально-історичних обставин [5].

Таблиця 1

Порівняльний аналіз розвитку освіти на Поділлі

Критерій	Польська освіта	Єврейська освіта
Характер освіти	Конфесійний, під контролем католицької церкви	Традиційний, зосереджений на релігійних текстах
Типи навчальних закладів	Парафіяльні школи, монастирські школи	Хедери, талмуд-тори
Соціальний доступ	Доступно для шляхти та заможних міщан	Доступ обмежений для бідніших верств
Програми навчання	Включали релігійні, гуманітарні та природничі предмети	Основний акцент на релігійних текстах і традиціях
Вплив держави	Репресії, русифікація, закриття шкіл	Автономність у навчанні, контроль з боку громади, під тиском держави
Громадське фінансування	Підтримка місцевих організацій та шляхти	Фінансування через громади та благодійні організації
Відповідь на виклики	Таємні школи, збереження польської мови та культури	Збереження традицій через хедери та культурні заходи

ДІЯЛЬНІСТЬ ШКІЛ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН НА ПОДІЛЛІ У 1864–1917 рр.

Релігійний вплив	Католицька ідеологія домінувала; акцент на національному вихованні	Сфокусована на релігійних текстах (Тора, Талмуд); хедери та єшиви зберігали ідентичність
Фінансування	Підтримувалася шляхтою та католицькими організаціями	Фінансувалася єврейськими громадами та благодійними організаціями
Соціальний склад	Доступ до освіти залежав від соціального статусу	Схожа ситуація; бідні верстви обох громад мали обмежений доступ
Навчальні програми	Акцент на національному вихованні, історії та культурі Польщі	Зосереджені на релігійній освіті та вивченні єврейських текстів
Організація освіти	В рамках державних навчальних закладів; контроль з боку російської влади	Більш автономні; діяли на основі традиційних норм громади
Ціннісні орієнтації	Формування патріотичної свідомості	Збереження релігійних традицій і єврейської культури
Історичні обставини	Вплив католицької церкви та шляхти	Зосередженість на релігійних та культурних цінностях
Форма навчання	Світські предмети, національна ідентичність	Релігійна освіта, традиційні норми та стандарти
Методики та підходи у навчанні	Патріотичне виховання, інтерактивні методи	Традиційні методи, акцент на релігії
Викладачі	Вчителі, які мають освіту та патріотичні погляди	Рабини та викладачі з релігійною освітою
Участь громади	Активна підтримка шляхти	Громадська підтримка та ініціативи

Джерело: Сформовано автором

Таким чином, надано систематизований порівняльний аналіз розвитку польської та єврейської освіти на Поділлі, підкреслюючи ключові аспекти, що визначали їх характер, структуру і вплив на суспільство в умовах історичних змін.

Освіта обох груп мала конфесійний характер, але в польській системі вона була під контролем католицької церкви, тоді як єврейська зосереджувалася на релігійних текстах, що свідчить про значний вплив релігійних традицій на формування навчальних програм.

Польська освіта включала парафіяльні та монастирські школи, тоді як єврейська система базувалася на хедерах та талмуд-торах. Це вказує на специфічність освітніх підходів, що відображали культурні та релігійні потреби обох громад.

Програми навчання в польських школах часто були орієнтовані на збереження національної ідентичності через навчання рідної мови, історії та культури. Викладання у таких закладах включало предмети, які підкреслювали польську історію, літературу, та католицькі цінності.

Для єврейських навчальних установ, зокрема, хедерів та єшив, програми були сконцентровані на вивченні єврейських священних текстів, таких як Тора та Талмуд, а також на вивченні івриту. Поряд з релігійною освітою, почали з'являтися світські елементи, такі як вивчення мов (російської та поль-

ської) і природничих наук [6].

Обидві системи освіти підлягали державному контролю, але у польській освіті цей вплив проявлявся через русифікацію та репресії, тоді як єврейська освіта намагалася зберегти автономію, хоча й підлягала законодавчим обмеженням.

Польська освіта отримувала підтримку від шляхти та католицьких організацій, тоді як єврейська освіта фінансувалася через громади та благодійні організації, що демонструє різницю у механізмах підтримки освітніх закладів.

Обидві громади намагалися адаптуватися до викликів свого часу. Польська громада створювала таємні школи для збереження національної свідомості, тоді як єврейська громада активно підтримувала традиційні навчальні інституції.

Релігія відігравала важливу роль у формуванні освітніх систем, зокрема католицька церква в польських школах та вивчення Тори в єврейських хедерах, що підкреслює вплив релігійних цінностей на освіту.

У польських школах переважали світські предмети, тоді як єврейська освіта акцентувала на релігійних аспектах. Це відображає різні ціннісні орієнтації, які визначали підходи до навчання [1].

Різні історичні контексти формували освітні традиції обох груп, впливаючи на їх розвиток та адаптацію до нових умов.

Загалом, процес навчання в польських школах часто включав активне залучення учнів до дискусій та діяльності, спрямованої на збереження національної ідентичності. Вчителі виконували роль не лише педагогів, але й культурних агентів, які формували патріотичні почуття учнів. Однак, у цей час існували також обмеження, пов'язані з русифікаційною політикою, яка часто забороняла викладання польською мовою.

У єврейських навчальних закладах процес навчання був більше традиційним, з акцентом на релігійні тексти та моральні навчання. Проте з розвитком світської освіти, почали з'являтися нові методи викладання, що сприяло кращому залученню учнів. Важливу роль у цьому процесі відігравали єврейські освітні ініціативи, які намагалися інтегрувати сучасні наукові знання в традиційні програми [8].

Таким чином, таблиця показує, що розвиток освіти на Поділлі був складним процесом, що визначався історичними, соціальними та культурними чинниками, що, зі свого боку, впливало на формування ідентичності обох національних меншин.

Варто зазначити, що не менш важливим є аналіз показників контингенту здобувачів освіти. Загалом, кількість учнів у польських і єврейських школах варіювалася залежно від регіону та соціально-економічних умов. Польські школи зазвичай мали

більше учнів, оскільки вони, як уже йшлося, підтримувалися місцевими шляхтичами та католицькою церквою. Відзначався також великий попит на освіту серед польської інтелігенції, яка вбачала в освіті шлях до національного відродження. Єврейські громади, зі свого боку, організовували власні навчальні заклади, які, хоча і мали меншу кількість учнів, відігравали важливу роль у збереженні єврейської культури. В умовах русифікації та антисемітизму єврейські громади активно підтримували свою систему освіти, що стало запорукою збереження національної ідентичності [9].

На основі даних за 1888–1911 рр. спостерігається загальний ріст кількості учнів у середніх навчальних закладах Подільської губернії у всіх групах (католики, євреї, православні). Наприклад, кількість учнів-католиків зросла з 442 у 1888 р. до 1344 у 1911 р. Водночас єврейські школи демонструють значний ріст, досягнувши 2095 учнів у 1911 р., натомість православні учні становлять найбільшу частину учнівського контингенту [3].

У католиків спостерігається значно менша кількість жінок у порівнянні з чоловіками. Євреї мають вищу кількість жінок, ніж чоловіків, особливо в 1907–1911 рр. У православних також спостерігається зростання як чоловіків, так і жінок, що свідчить про підвищення доступу до освіти серед жінок у цій групі.

Таблиця 2

Кількість учнів у середніх навчальних закладах Подільської губернії (1888–1911)

Дані за роками

Рік	Католики (чол.)	Католики (жін.)	Євреї (чол.)	Євреї (жін.)	Православні (чол.)	Православні (жін.)
1888	395	47	101	47	443	320
1904	485	180	211	457	1081	776
1906	600	221	481	630	1251	957
1907	657	321	801	1048	1450	1258
1908	695	322	845	1120	1589	1298
1911	963	381	987	1108	2419	1676

Джерело: Огляд Подільської губернії за 1912 р.: Додаток до всепідданського звіту Подільського губернатора. Кам'янець-Подільський: Подільський губернський статистичний комітет, 1913. 175 с. + 35 відомостей [7].

Таким чином, дані показують, що в кінці XIX – на початку XX ст. в Подільській губернії спостерігалось активне зростання кількості учнів у середніх навчальних закладах, особливо в православних і єврейських школах. Цей процес може бути пов'язаний із соціально-економічними змінами, що вплинули на освітню політику та доступ до освіти.

Висновки. Таким чином, висновки свідчать, що діяльність польських та єврейських шкіл у 1864–1917 рр. була критично важливою для збереження національної ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Винокурова Ф. Євреї Поділля в революційних по-

діях 1905 року: факти і документи. *Єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. (до першої світової війни) : збірник наукових праць* 2003. Київ, С. 7–9.

2. Гаврилюк В.В. Освітня діяльність польської шляхти на Поділлі у другій половині XIX століття. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського*, 2008. № 14. С. 357–363.

3. ДАХМО. Подільська губерньська єврейська училищна комісія (1848–1911 рр.) Оп. 1. Спр. 46. Розпорядження попечителя Київського навчального округу і листування з повітовими єврейськими училищними комісіями про порядок видачі і заміни свідоцтв на право навчання єврейських дітей, список осіб, які отримали свідоцтва в Кам'янецькому, Ново-Ушицькому і Могилівському повітах. 1891.

4. Диміч О.В. Освіта на Поділлі в кінці XIX – на початку XX ст. *Актуальні проблеми Вітчизняної та всесвітньої історії* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 2001. Луганськ, 2001. С. 5–8.

5. Дорошенко М. Освіта як інструмент збереження національної ідентичності: польська та єврейська освіта на Поділлі. *Український історичний журнал*, 2018. № 3 (6). С. 45–60.

6. Моїсєнко Л.М. Правове становище єврейського населення в Російській імперії в кін. XIX – на поч. XX ст. *Література та культура Полісся* : зб. наук. праць. 2011. С. 152–162.

7. Огляд Подільської губернії за 1912 рік: Додаток до всепідданського звіту Подільського губернатора. Кам'янець-Подільський: Подільський губернський статистичний комітет.

8. *Подільські єпархіальні відомості*. 1884. № 13, 13 березня, 1913. С. 267–274.

9. Сесак І.В., Сіркізюк В.В. З історії національних початкових шкіл Поділля. Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць, 2002. № 2, С. 109–114.

REFERENCES

1. Vynokurova, F. (2003). Yevrei Podillya v revolyutsiyinykh podiyakh 1905 roku: fakty i dokumenty. [Jews of Podillya in the revolutionary events of 1905: facts and documents]. *Jewish history and culture of the late 19th and early 20th centuries. (before the First World War): Collection of scientific papers*. Kyiv, pp. 7–9. [in Ukrainian].

2. Havryliuk, V.V. (2008). Osvitnya diyalnist polskoyi shlyakhly na Podilli u druhi y polovyni XIX stolittya [Educational activities of the Polish nobility in Podillya in the second half of the 19th century]. *Scientific notes of the Vinnytsya Mykhaylo Kotsyubynskiy State Pedagogical University*, No. 14, pp. 357–363. [in Ukrainian].

3. ДАКХМО. (1891). Podilska hubernska yevreiska uchylyshchna komisiya (1848–1911 rr.) Op. 1. Spr. 46. Rozporyadzhennya popечytelya Kyivskoho navchalnoho okruhu i lystuvannya z povitovymu yevreiskymu uchylyshchnymu komisiamy pro porядok vydachi i zaminy svidotstv na pravo navchannya yevreyskykh ditey, spysok osib, yaki otrymaly svidotstva v Kamyantskomu, Novo-Ushytskomu i Mohylivskomu povitakh [ДАКХМО. Podilsk Provincial Jewish

School Commission (1848–1911) Op. 1. Ref. 46. Order of the trustee of the Kyiv educational district and correspondence with the district Jewish school commissions on the procedure for issuing and replacing certificates for the right to study of Jewish children, a list of persons who received certificates in the Kamyanets, Novo-Ushytsk and Mohyliv counties]. [in Ukrainian].

4. Dymych, O.V. (2001). Osvita na Podillya v kintsi XIX – na pochatku XX st [Education in Podillya at the end of the 19th – at the beginning of the 20th century]. *Aktualni problemy Vitchyznianoyi ta vsesvitnoyi istoriyi: Materialy Vseukrayinskoyi naukovo-praktychnoji konferenciyi* – Actual problems of national and world history: Proceedings of the All-Ukrainian scientific and practical conference. (pp. 5–8). Luhansk. [in Ukrainian].

5. Doroshenko, M. (2018). Osvita yak instrument zberezhennya natsionalnoyi identychnosti: polska ta yevreyska osvita na Podillya [Education as a tool for preserving national identity: Polish and Jewish education in Podillya]. *Ukrainian historical magazine*, No. 3 (6), pp. 45–60. [in Ukrainian].

6. Moiseyenko, L.M. (2011). Pravove stanovysche yevreyskogo naselennya v Rossiyskij imperiyi v kintsi XIX–na pochatku XX st [The legal position of the Jewish population in the Russian Empire in XIX – at the beginning 20th century]. *Literature and culture of Polissya: Collection of science works*, pp. 152–162. [in Ukrainian].

7. Ohlyad Podilskoyi huberniyi za 1912 rik: Dodatok do vsepiddannskogo zvituv Podilskogo hulumatora (1913). [Overview of the Podilsk Governorate for 1912: Appendix to the all-state report of the Podilsk Governor]. Kamianets-Podilskiy: Podilskiy Provincial Statistical Committee. [in Ukrainian].

8. Podilski yehparhialni vidomosti (1884). [Podilsk eparchial information]. No. 13, 13 March. pp. 267–274. [in Ukrainian].

9. Sesak, I.V. & Sirkizyuk, V.V. (2002). Z istoriyi natsionalnykh pochatkovykh shkil Podillya [From the history of national primary schools of Podillia]. Education, science and culture in Podillya: coll. of science works, No. 2, pp. 109–114. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 11.10.2024

“Уся система навчання і розумового розвитку в нинішній школі потребує докорінного наукового удосконалення. Нехай у школі панують яскрава думка, живе слово і творчість дитини. На цих “трьох китах” повинен стояти весь зміст, увесь характер духовного життя, розумового розвитку школярів”.

“Якщо хочете, щоб педагогічна праця давала радість, ведіть кожного педагога на щасливу стежку дослідження”.

*Василь Сухомлинський
видатний український педагог*

“Не той великий, хто ніколи не падав, а той великий – хто падав і вставав”.

*Конфуцій
давньокитайський філософ*

